

Urne, Slaveni i Hrvati. O paljevinskim grobovima i doseobi u 7. stoljeću

Bilogrivić, Goran

Source / Izvornik: **Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 2018, 36, 1 - 17**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

<https://doi.org/10.21857/ydkx2crd19>

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:744041>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-10**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Goran Bilogrivić

URNE, SLAVENI I HRVATI. O PALJEVINSKIM GROBOVIMA I DOSEOBI U 7. STOLJEĆU

Goran Bilogrivić
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Rijeka

UDK 904(497.58Dalmacija)“06”
314.15(398=163.42)“06”(091)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13.6.2018.
Prihvaćeno: 20.2.2019.
DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/ydkx2crd19>

U radu se razmatra problematika doseljenja Hrvata u nekadašnju rimsku provinciju Dalmaciju u prvoj polovini 7. stoljeća. Nakon iznošenja podataka iz rijetkih pisanih izvora, opširno se raspravlja o nalazima paljevinskih grobova koji se najčešće navode u prilog toj tezi. Na temelju tih nalaza, kao i pojedinih drugih, zaključuje se kako je doseljavanja novog stanovništva tijekom 7. stoljeća bilo, no njegova vrlo rana datacija je i dalje upitna. Istovremena doseoba Hrvata ostaje nedokaziva.

Cljučne riječi: doseoba Hrvata; rani srednji vijek; migracije; Dalmacija; paljevinski grobovi; 7. stoljeće; etnički identiteti

Uvod

U hrvatskoj medievistici pitanja poput podrijetla Hrvata ili vremena i okolnosti njihove seobe te dolaska na područje nekadašnje rimske provincije Dalmacije odavno su u samom vrhu interesa i još i danas znaju izazvati žustre rasprave. Pisani izvori koji služe kao polazišta i temelji za takve rasprave su, međutim, malobrojni, često neizravni pa i međusobno suprotstavljeni. Sačuvana su tri duža srednjovjekovna narativa, nastala s odmakom od tri pa i više stoljeća nakon vremena u koje se najčešće datira pojavljivanje Hrvata u Dalmaciji. Najraniji je i najopširniji spis poznat kao *De administrando imperio* (dalje: *DAI*) i vezan uz Konstantina VII. Porfirogeneta, iz sredine 10. stoljeća. Kronološki slijedi djelo najpoznatije pod naslovom *Ljetopis popa Dukljanina* (dalje: *LJPD*) uobičajene datacije u sredinu ili drugu polovinu 12. stoljeća, a zatim *Historia Salonitana* (dalje: *HS*) Tome Arhiđakona iz sredine 13. stoljeća.

U nebrojenim historiografskim priložima rješavanju ove problematike iznošeni ma od 19. stoljeća nadalje korišteni su, naravno, i mnogi drugi podaci, ostaci zapisa

ili vijesti iz različitih pisanih izvora, kao i lingvističke te, u nešto manjoj mjeri, arheološke analize. Ovisno o tome koji se od izvora na raspolaganju smatra najrelevantnijim te koliko se doslovno tumače u njima izneseni podaci, ti se prilozi često svrstavaju u okvire slavenske, iranske, gotske ili pak autohtone teorije o podrijetlu Hrvata. Od kraja sedamdesetih godina 20. stoljeća javljaju se tumačenja o Hrvatima kao prvotno društvenome sloju, a ne etničkoj skupini, kao i teza o njihovom doseljenju krajem 8. stoljeća, dok su u najnovije vrijeme prisutne i analize iz postmodernističkoga gledišta, koje se više bave pitanjem formiranja hrvatskog identiteta, nego li davnim podrijetlom etničke skupine ili naroda.¹ Teorije poput gotske ili iranske u suvremenoj su historiografiji uglavnom odbačene (barem u njihovim cjelovitim oblicima) i opće je prihvaćeno mišljenje da je stanovništvo koje se u 9. stoljeću naziva Hrvatima slavenskog podrijetla ili barem da su se kao Slaveni doselili u Dalmaciju, bez obzira na eventualne iranske ili nomadske utjecaje.²

Istraživanje ove teme u hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj arheologiji nerazdvojno je, pak, povezano sa stanjem istraživanja u historiografiji, čija su osnovna stajališta najčešće izravno preuzimana i u njihovom se svjetlu razmatraju arheološki nalazi. Pitanje doseljenja nastoji se rasvijetliti identificiranjem i što preciznijom datacijom nalaza koji se mogu smjestiti u prihvaćeni historiografski okvir. Pri tome se *DAI* uglavnom promatra kao više-manje pouzdan izvor, dok se zaključci razlikuju ovisno o tome priklanjaju li se autori tezi o doseljenju Hrvata u prvoj polovini 7. ili na kraju 8. stoljeća.³ U fokusu ovoga rada bit će upravo prva teza, odnosno doseoba u ranom 7. stoljeću, s težištem na arheološkim nalazima koji se uobičajeno razmatraju u tome kontekstu.⁴

¹ Osnovne teorije pregledno donosi Neven Budak, Razvitak hrvatskog etničkog identiteta, u: *Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, Povijest Hrvata, sv. 1, Zagreb 2015., str. 76-86; Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.*, Povijest hrvatskih zemalja u srednjem vijeku, sv. 1, Zagreb 2018., str. 88-106, 113-118; vidi također Isti, *Identities in Early Medieval Dalmatia (7th – 11th c.)*, u: *Franks, Northmen and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe*, ur. Ildar H. Garipzanov – Patrick J. Geary – Przemisław Urbańczyk, *Cursor mundi*, sv. 5, Turnhout 2008., str. 223-241; Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995., str. 22-26, kao i brojne radove u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, Zagreb 1995., s navedenom glavnom dotadašnjom literaturom. Novije pristupe razmatra i Danijel Dzino, Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* (dalje: *Radovi ZHP*), sv. 41, Zagreb 2009., str. 33-54.

² Neven Budak, Hrvati u ranom srednjem vijeku, u: *Povijest Hrvata I. Srednji vijek*, ur. Franjo Šanjek, Zagreb 2003., str. 53-54; Radoslav Katičić, Ime, podrijetlo i jezik Hrvata (Etnogeneza hrvatskoga naroda), u: *Povijest Hrvata I. Srednji vijek*, str. 43-45; Isti, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, 2. izd., Zagreb 2007., str. 174-175, 225-226 i bilj. 760; Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, 2. izd., Zagreb 2007., str. 8-9.

³ Vidi detaljnije u: Goran Bilogrivić, Čiji kontinuitet? Konstantin Porfirogenet i hrvatska arheologija o razdoblju 7.-9. stoljeća, *Radovi ZHP*, sv. 42, Zagreb 2010., str. 37-48.

⁴ Za detaljni pak kritički osvrt na tezu o njihovoj doseobi na kraju 8. stoljeća, uz pregled relevantne ranije literature, vidi Goran Bilogrivić, Carolingian Weapons and the Problem of Croat Migration and Ethnogenesis, u: *Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire*, ur. Danijel Dzino – Ante Milošević – Trpimir Vedriš, *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*, sv. 50, Leiden – Boston 2018., str. 86-99.

Temeljni pisani izvori

Narativ u *LJPD* započinje u vrijeme bizantskoga cara Anastazija I. (491.-518.), kada sa sjevera dolaze Goti i osvajaju Panoniju, Dalmaciju i Prevalitanu, a nekoliko desetljeća kasnije njihov kralj Selimir “napuni [zemlju] mnoštvom Slavena”. U vrijeme njegova sina dolaze Bugari i ubrzo svi zajedno žive u miru. Goti se tada u tekstu izjednačavaju sa Slavenima (“Goti, koji su i Slaveni”).⁵ Hrvati se u ovome periodu uopće ne navode, već se tek kasnije, u 9. poglavlju, u kontekstu sabora na polju Dalmi u vrijeme kralja Svetopeleka spominju Bijela i Crvena Hrvatska.⁶ Stoga ne čudi da je ovo djelo rijetko korišteno za osvjetljavanje najranije povijesti Hrvata. Također, brojna se imena vladara, kao i mnogi događaji koji se spominju, najčešće ne mogu povezati sa stvarnim osobama i događajima poznatim iz drugih izvora, osim u kasnijemu dijelu teksta, koji se odnosi na 10., a pogotovo 11. i 12. stoljeće.⁷ Navedeni podaci o doseobi našli su, međutim, svoju primjenu kod autora koji zastupaju tzv. gotsku teoriju o podrijetlu Hrvata, za koju temelj predstavlja kazivanje Tome Arhiđakona. Toma, naime u 7. poglavlju *HS*, u kojemu priča o osvajanju Salone od strane Gota (6. stoljeće), navodi kako su se Hrvati nekoć zvali Kureti ili Koribanti, ali i da su ih mnogi “nazivali Gotima i isto tako Slavenima prema posebnom imenu onih koji su došli iz Poljske ili Češke”. Piše i kako je s Totilom, vođom Gota, s područja Poljske došlo sedam-osam plemenitih rodova, koje naziva Lingonima.⁸

⁵ *Ljetopis popa Dukljanina*, prir. Vladimir Mošin, prev. Stjepan Mencinger – Vjekoslav Štefanić, Zagreb 1950., pogl. I-III, str. 40-46.

⁶ Isto, pogl. IX, str. 54.

⁷ Prije desetak godina objavljeno je najnovije izdanje *LJPD*, u kojemu se paralelno donosi latinski tekst, Hrvatska kronika i suvremeni srpski prijevod (*Gesta regum Sclavorum I*, prir. i prev. Dragana Kunčec, Beograd 2009.). Zanimljiv je opširan kritički komentar iznesen u drugome svesku, u kojemu se predlaže kasnija datacija djela, na sam kraj 13. stoljeća. Autor komentara, Tibor Živković, smatra kako je naručitelj teksta bio Pavao Šubić, kojemu je takav povijesni prikaz trebao za legitimaciju nastojanja dolaska na prijestolje zemalja Nemanjića, Srbije i Duklje. Autor rukopisa se, prema Živkoviću, oslanjao na rijetke dostupne mu povijesne dokumente uz obilato fabriciranje događaja i stvaranje fikcionalne priče koja je trebala služiti u političkim planovima naručitelja. Tibor Živković, *Gesta regum Sclavorum II. Komentar*, Beograd 2009., str. 339-372. Slično viđenje nastanka ovog djela, s korištenjem povijesnih izvora, ali u konačnici ukomponiranih u fiktivnu priču, dijeli Solange Bujan, Orbinijevo izdanje “Ljetopisa popa Dukljanina”: povijesni falsifikat, *Radovi ZHP*, sv. 43, Zagreb 2011., str. 65-80. Autorica, međutim, smatra da je tzv. *LJPD* zapravo falsifikat Mavra Orbinija, nastao kako bi se potaknulo savezništvo južnoslavenskih zemalja s Venecijom protiv Osmanlija na prijelazu 16. u 17. stoljeće. Nedavno se na oba ova tumačenja osvrnuo Ludwig Steindorff, Jedno od gradilišta Nade Klaić: *Ljetopis popa Dukljanina*, u: *Nada Klaić i njezin znanstveni i nastavni doprinos razvoju historiografije*, ur. Tomislav Galović – Damir Agičić, Zagreb 2014., str. 171-189. Autor se ne slaže s navedenim mišljenjima da je riječ o sasvim fikcionalnoj priči i falsifikatu te smatra da je sastavljač teksta bio pripadnik barskoga kaptola, dobro upućen u povijest i predaje toga kraja. Prihvaća, međutim, Živkovićevu argumentaciju za dataciju nastanka djela u 13. stoljeću, odlučujući se doduše za njegovu sredinu, a ne kraj. Time je odustao od svoga dotadašnjeg mišljenja o dataciji *LJPD* u kraj 12. stoljeća, kao primjerice u: Isti, Tumačenja riječi *Dalmatia* u srednjovjekovnoj historiografiji. Istovremeno o saboru na *planities Dalmae*, u: *Etnogeneza Hrvata*, ur. Neven Budak, Zagreb 1995., str. 148-158.

⁸ Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih proosvećenika* (dalje: *HS*), prir. Olga Perić – Mirjana Matijević Sokol, Split 2003., pogl. VII, str. 33.

Tradicija o rodovima koji vode narod u novu domovinu prisutna je i u 30. poglavlju *DAI*, u poznatoj priči o petero braće i dvije sestre koji su ih doveli iz "Bijeke Hrvatske" u Dalmaciju.⁹ Premda se na tome mjestu ne precizira vrijeme njihova dolaska, ovo je poglavlje poslužilo kao osnova za prvotno formiranje teze o doseljenu Hrvata na kraju 8. stoljeća.¹⁰ U 31. se, pak, poglavlju ono izričito smješta u vrijeme vladavine bizantskoga cara Heraklija (610.-641.).¹¹ Premda *DAI* u osnovi i dalje predstavlja glavni izvor za problematiku podrijetla i doseobe Hrvata, suvremena historiografija već podugo pokazuje da u njemu ne možemo tražiti sigurne i nepobitne podatke, bilo za 7., bilo za kraj 8. stoljeća.¹² Prihvatanje podataka iz 31. poglavlja kao točnih, a odbacivanje onih iz 30. zbog njihove neusklađenosti (objašnjene na temelju općeprihvaćenog stava da je riječ o kasnijoj interpolaciji 30. poglavlja), ili pak prihvaćanje potonjih podataka kao točnih, a odbacivanje onih iz 31. zbog bizantske tendencioznosti u tome poglavlju, u konačnici se svodi na osobnu odluku pojedinog današnjeg autora koji ovo djelo proučava. Neven Budak je, primjerice, isticao kako su u navedenim poglavljima vidljive različite tradicije, dalmatinska/romanska, odnosno hrvatska/slavska, te se ne može vjerovati jednoj više nego drugoj.¹³ Nedavno je, pak, Danijel Dzino razmatrao 29.-31. poglavlje u kontekstu lokalnog i globalnog znanja, odnosno njihovu ulogu i funkcioniranje u lokalnom kontekstu istočnojadranske obale i zaleđa te onom širem, bizantskom. Priča 29. poglavlja nastala bi tako u splitskom kontekstu, ona 30. među hrvatskom elitom, dok ona iz 31. odražava imperijalni bizantski narativ. Ono što povezuje sva tri poglavlja jest da proizlaze iz odnosa moći i polaganja prava na prošlost.¹⁴

U svakom slučaju, posljednjih je desetljeća uglavnom uvriježen stav da se 30. poglavlje može tumačiti kao najstarija sačuvana "domaća" *origo gentis*. Kao takva ona je mogla služiti za podržavanje interesa i legitimaciju tadašnje elite, dakle hrvatskog vodećeg sloja sredine ili druge polovine 10. stoljeća.¹⁵ Stoga se događaji koje opisuje

⁹ Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom* (dalje: *DAI*), prev. Nikola pl. Tomašić (hrvatski), Gyula Moravcsik – Romilly J. H. Jenkins (grčki i engleski), Zagreb 2003., pogl. 30, str. 75-76. Usp. Katičić, *Litterarum studia*, str. 168-169.

¹⁰ Lujo Margetić, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, *Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 8, Zagreb 1977., str. 5-88.

¹¹ *DAI*, pogl. 31, str. 80-81.

¹² Detaljnije razmatranje *DAI* izlazi iz teme ovoga rada pa stoga za cjelovitiji uvid u različita novija promišljanja i zaključke, uz pregled ranije literature, upućujem na tekstove objavljene u tematskom bloku *Radova ZHP*, sv. 42, Zagreb 2010., kao i one navedene u sljedećim bilješkama ovdje.

¹³ Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994., str. 62-65; Isti, Tumačenje podrijetla i najstarije povijesti Hrvata u djelima srednjovjekovnih pisaca, u: *Etnogeneza Hrvata*, str. 74-78.

¹⁴ Danijel Dzino, Local knowledge and wider contexts: stories of the arrival of the Croats in *De Administrando Imperio* in the past and present, u: *Byzantium, Its Neighbours and its Cultures*, ur. Danijel Dzino – Ken Parry, Byzantina Australiensia, sv. 20, Brisbane 2014., str. 89-104, osobito str. 97-100.

¹⁵ Vidi Mladen Ančić, Zamišljanje tradicije: vrijeme i okolnosti postanka 30. glave djela *De administrando imperio*, *Radovi ZHP*, sv. 42, Zagreb 2010., str. 146-147, gdje autor tada zapisanu i nama sačuvanu verziju teksta postavlja u vrijeme kralja Držislava. Također i Budak, *Hrvatska povijest*, str. 226; Dzino, Local knowledge, str. 99 i bilj. 38. Prije nekoliko godina temeljitu analizu "dalmatinskih" poglavlja *DAI* izložio je Tibor Živković, koji smatra da se radi o samo jednom autoru, Porfirogenetu, te da sličnosti

ne mogu projicirati na udaljeniju prošlost, bilo to jedno, a kamoli tri stoljeća. Odnosno, kako je u nedavnom radu posvećenom pitanju 30. poglavlja *DAI* kao hrvatske ranosrednjovjekovne *origo gentis* pokazao Denis Alimov, događaji koji se u njemu opisuju, poput borbe Hrvata s Avarima i Francima te njihovo pokrštavanje dogodili su se “ne u povijesnom, već u mitološkom vremenu”, a migracijski mit je pak tipičan element etnogenetskog diskursa kojim su ranosrednjovjekovne “barbarske” elite legitimirale svoj društveni položaj i vlast na novom području.¹⁶

No vratimo se na spomenuti navod o dolasku Hrvata iz 31. poglavlja. To je, naime, ujedno i jedina vijest o prisutnosti Hrvata u Dalmaciji u tako ranome vremenu, iznesena u izvoru nastalom tri stoljeća kasnije.¹⁷ Jedina tome suvremena sačuvana vijest o Dalmaciji uopće jest ona o misiji opata Martina, kojega je papa Ivan IV. (640.-642.) poslao u Dalmaciju i Istru da otkupi zarobljenike. U *Liber pontificalis* se navodi kako su oni zarobljeni od strane pogana (*depraedati erant a gentibus*),¹⁸ dok Toma Arhidakon, prenoseći praktički cijelu vijest uz manje promjene, navodi kako je opat Martin “zarobljenike otkupio od Slavena”.¹⁹ Kasnije, u drugoj polovini 8. stoljeća, Pavao Đakon piše o slavenskom napadu na langobardsko vojvodstvo Benevent 642. godine,²⁰ za kojega se pretpostavlja da je izveden brodovima s istočne obale Jadrana

i razlike između 29.-31. poglavlja proizlaze iz toga što je 30. poglavlje jedino završeno, a 29. i 31. su zapravo bilješke nastale i korištene pri njegovoj izradi. U danas sačuvani rukopis, sastavljen oko 1070. godine, bile bi nepotrebno unijete sve verzije. Tibor Živković, *De conversione Croatorum et Serborum. A lost source*, Beograd 2012., str. 22-25, 37. Prema Živkoviću, poglavlja *DAI* o Hrvatima i Srbima nastala su većinom na temelju danas izgubljenog spisa kojega uvjetno naziva *De conversione Croatorum et Serborum*, analogno spisu o pokrštavanju Bavaraca i Karantanaca, a koji bi bio sastavljen na latinskom, kao odraz rimske politike, 877.-878. godine. Doseoba Hrvata bi se dogodila između 630. i 640. godine. Isto, str. 57-69, 166, 210-220. Živkovićeva analiza izvora je doista temeljita i donosi brojna zanimljiva razmišljanja, različita od uobičajenih rasprava o *DAI*. Ipak, sve da navodni izgubljeni izvor i jest postojao i da je napisan stotinjak godina bliže vremenu navodne seobe, i dalje ostaje problem njegove autentičnosti (primjerice, priču o pokrštavanju Srba Živković (Isto, str. 169) sam smatra u potpunosti izmišljenom). Odnosno, mora se postaviti pitanje donosi li taj prvotni izvor stvarne podatke ili fiktivnu priču. Možda, u skladu s Ančičevim razmišljanjem, raniju verziju *origo gentis*?

¹⁶ Denis Jevgenjevič Alimov, Hrvati, kult Peruna i slavenski *gentilizam* (Komentari na hipotezu Ante Miloševića o identitetu Porina i Peruna), *Starohrvatska prosvjeta* (dalje: *SHP*), ser. III, sv. 43, Split 2016., str. 142-143, 147-154. Citat preuzet sa str. 152. Valja ovdje istaknuti i zaključke Radoslava Katičića, koji u ovim poglavljima također vidi hrvatsku *origo gentis*, kojom se rodovska vlast predstavljala romansko-me svijetu. U 30. poglavlju konkretno raniju rodovsku predaju, koja se kasnije preoblikovala u kneževsku, a s njome i tekst *origo gentis* (31. poglavlje). U svakom slučaju, ističe njihov legendarni i literarni karakter. Radoslav Katičić, *Die Anfänge des kroatischen Staates*, u: *Die Bayern und ihre Nachbarn I*, ur. Herwig Wolfram – Andreas Schwarz, Denkschriften. Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, sv. 179, Wien 1989., str. 308; *Isti, Litterarum studia*, str. 297-301.

¹⁷ Vrlo izričito piše Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, str. 82: “Da nema kasnijih izvještaja Konstantina Porfirogeneta, ne bi se ni po čemu moglo tvrditi da su Slaveni zajedno s Avarima stigli na ovo područje do početka 7. stoljeća, te da su im se koje desetljeće kasnije pridružili Hrvati.”

¹⁸ *Le liber pontificalis I*, prir. Louis Duchesne, Paris 1886., str. 330.

¹⁹ Toma Arhidakon, *HS*, pogl. VIII, str. 39.

²⁰ Pavao Đakon, *Povijest Langobarda*, prev. Robert Ščerbe – Hrvoje Šugar, Zagreb 2010., knj. IV.44, str. 125. Vidi također komentar u: Isto, str. 254, bilj. 555.

te je u historiografiji općenito prihvaćeno da se u to vrijeme doista može govoriti o trajnoj prisutnosti Slavena u Dalmaciji.²¹

Paljevinski grobovi – datacija i biritualnost

Osnovna, pak, slabost teze o doseljenju Hrvata u 7. stoljeću jest već navedena činjenica da se ono spominje tek u *DAI* sredinom 10. stoljeća te da ne postoje sigurni pisani podaci koji spominju Hrvate na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije prije središnje trećine 9. stoljeća. Stoga je i razumljiva lakoća njezinog odbacivanja od strane zagovornika kasnijeg doseljenja. Unatoč tome, većina autora uglavnom je složna oko spomenutog mišljenja da je od 7. stoljeća u Dalmaciji prisutno slavensko stanovništvo, no različiti su pogledi u vezi njihove brojnosti i predominantnosti u odnosu na ono "autohtono". Rijetki pisani izvori, međutim, ne dopuštaju čvršće zaključke o karakteru slavenske prisutnosti tijekom 7. i 8. stoljeća pa veliku važnost imaju arheološka istraživanja. Do prije nekoliko desetljeća arheološki nalazi koji bi se mogli povezati s ranom prisutnošću Slavena bili su iznimno rijetki. Tek je 1967. godine Janko Belošević istražio ostatke nekoliko paljevinskih grobova na Maklinovu brdu kod Kašića. Pozivajući se na analogije prije svega s područja Moravske, ali i oslanjajući na podatke iz pisanih izvora, datirao ih je u 7. stoljeće.²² Do danas je na prostoru dalmatinskoga zaleđa pronađeno i istraženo više takvih lokaliteta (Dubravice, Donje polje – Sv. Lovre, Velim – Velištak) uz pojedine indicirane, ali nepotvrđene slučajeve,²³ te prisutnost ranosrednjovjekovnih paljevinskih grobova na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije više nije sporna. I dalje, međutim, postoje razilaženja među autorima u pogledu datacije ovih grobova i njihovog odnosa prema kosturnim grobovima koji se nalaze na istim lokalitetima.

Naime, pojedini autori smatraju kako se radi o biritualnim grobljima, na kojima bi istovremeno bilo zastupljeno i paljevinsko i kosturno pokapanje. Paljevinske grobove datiraju različito, od sredine 7. pa sve do kraja 8. ili čak početka 9. stoljeća.²⁴

²¹ Vidi primjerice Željko Rapanić, *Od grčkih kolonista do franačkih misionara. Povijesno kulturna slika hrvatskoga prostora*, u: *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, ur. Ante Milošević, Split 2000., str. 52-53; Katičić, *Litterarum studia*, str. 163-164; Ivan Basić, *Sjeverna i srednja Dalmacija u ranome srednjem vijeku*, u: *Nova zraka u europskom svjetlu*, str. 430-431; Hrvoje Gračanin, *Bizant na hrvatskom prostoru u ranome srednjem vijeku*, u: *Nova zraka u europskom svjetlu*, str. 499-500.

²² Janko Belošević, *Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, Balcanoslavica*, sv. 1, Beograd – Prilep 1972., str. 73-83; Isti, *Materijalna kultura Hrvata od 7. – 9. stoljeća*, Zagreb 1980., str. 46-48.

²³ Usp. Maja Petrincec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split 2009., str. 13-14.

²⁴ Zdenko Vinski, *Glose uz dvije novije knjige o prošlosti Slavena, SHP*, ser. III, sv. 16, Split 1986., str. 200-201; Ante Milošević, *Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza*, u: *Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela)*, str. 107-108; Vladimir Sokol, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb 2006., str. 164-165; Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, sv. 12, Leiden – Boston 2010., str. 131-136; Florin Curta, *Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji: Primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji, SHP*, ser. III, sv. 37, Split 2010., str. 30-32; Basić, *Sjeverna i srednja Dalmacija*, str. 437.

Iako s pravom upućuju na mogućnost istovremenog postojanja paljevinskog i kosturnog pokapanja, koje se često olako odbacuje jednostavnim datiranjem svih paljevinskih grobova u 7. stoljeće, teze o biritualnosti su nerijetko slabo utemeljene na nalazima, a pogotovo kada se zaključci o jednom lokalitetu automatizmom prenose na ostale. Na pojedinim lokalitetima stratigrafski odnosi zapravo jasno govore protiv takvih teza. Tako je u Dubravicama jedna od urni bila oštećena prilikom kopanja rake za kosturni grob 34, u kojemu je pak pronađen zlatnik Konstantina V. Koprornima i Lava IV. (760.-775.). I pojedini drugi kosturni grobovi koji su se nalazili u blizini paljevinskih ukazuju na oštećivanje potonjih prilikom kopanja njihovih raka, budući da je u njima pronađena poprilična količina ugljena, gara i pepela, spaljenih kostiju te fragmenata keramike.²⁵ Na groblju kod crkve sv. Lovre u šibenskom Donjem polju pronađene su pak dvije urne, od kojih jedna na tridesetak centimetara dubine ispod kosturnoga groba 23, a druga uz kosturni grob 35, ali otprilike na istoj dubini kao i prva.²⁶ S druge strane, za Kašić – Maklinovo brdo ne postoje takvi podaci pa se u prilog biritualnosti navodi činjenica da se u blizini nalazilo kosturno groblje datirano u 8. i prvu polovinu 9. stoljeća. Ipak, kako su paljevinski grobovi s tamošnjeg položaja vinograda Stojana Drče bili ponešto udaljeni od kosturnoga groblja,²⁷ a niti sam taj položaj, kao ni područje između ovih dvaju grobalja nisu u cijelosti istraženi, teško je donositi čvršće zaključke. Slično se može reći i za groblje na položaju Velištak u Velimu kod Stankovaca, gdje je uz 118 kosturnih istraženo i 19 paljevinskih grobova. Lokalitet još nije cjelovito objavljen, a u dosadašnjim se izvještajima ne iznose opširniji podaci o međuodnosu grobova.²⁸

Dio lokaliteta, dakle, definitivno pokazuje da nije riječ o biritualnim grobljima, nego su paljevinski grobovi prethodili kosturnima. Koliko su im prethodili, teže je reći. Kosturni grob 34 u Dubravicama može se datirati vjerojatno u kasno 8. stoljeće. Osnovano je pretpostaviti da je između kopanja rake toga groba i ukopavanja ranijeg paljevinskog proteklo dovoljno vremena da u potpunosti nestane sjećanje na potonji grob, odnosno na točne položaje paljevinskih grobova na tome lokalitetu,

²⁵ Zlatko Gunjača, Groblje u Dubravicama kod Skradina i druga groblja 8-9. stoljeća u Dalmaciji, u: *Etnogeneza Hrvata*, str. 162-163.

²⁶ Željko Krnčević, Sv. Lovre – Donje polje, sustavna arheološka istraživanja, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, sv. XXVII/3, Zagreb 1995., str. 54. Autor na žalost ne navodi nalaze iz navedenih kosturnih grobova, ako ih je u njima uopće i bilo.

²⁷ U prvoj objavi paljevinskih grobova s Maklinova brda J. Belošević navodi kako se položaj vinograda S. Drče, na kojemu su pronađeni, nalazi dvjestotinjak metara jugoistočno od kosturnoga groblja: Belošević, *Die ersten slawischen Urnengräber*, str. 73. Kasnije pak piše kako je udaljenost nepunih 50 metara: Isti, *Materijalna kultura Hrvata*, str. 46; Isti, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu Brdu u selu Kašiću kod Zadra / Altkroatisches Gräberfeld auf Maklinovo Brdo im Dorf Kašić bei Zadar*, Split 2010., str. 30; ali i nepunih 100 metara: Isti, *Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja horizonta 7.-9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, god. 26, sv. 39, Zadar 2000., str. 75.

²⁸ Radimir Jurić, Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu kod Benkovca, *Diadora*, sv. 22, Zadar 2007., str. 220-223. Usp. i Tajana Sekelj Ivančan – Tatjana Tkalčec, Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, sv. 23, Zagreb 2006., str. 174, gdje autorice oprezno ostavljaju otvorenom mogućnost da se u Velimu radi o biritualnom groblju.

vjerojatno barem nekoliko desetljeća.²⁹ Ipak, to nije dovoljna osnova da se paljevinski grobovi datiraju sa sigurnošću već u drugu polovinu 7. stoljeća. Za urne iz Kašića pak i J. Belošević i Z. Vinski navode analogije s istog područja (Moravska), koje se mogu datirati u 7. i u 8. stoljeće, no kašićke primjerke datiraju u različito vrijeme. Prvi u 7., a drugi u 8. ili početak 9. stoljeća.³⁰ S druge strane, relativno bliske paralele dalmatinskim nalazima potječu i s novijih istraživanja u savsko-dravskom međuriječju. Prije svega su to urne s lokaliteta Duga ulica 99 u Vinkovcima, a pogotovo ona iz tamošnjega groba 1. Datiranje toga groblja na temelju tipologije keramike u kraj 7. i prvu polovinu 8. stoljeća potvrdili su i rezultati ¹⁴C analiza, koje su za dva groba dale kalibrirane datume između 694. i 766., odnosno 691. i 759. godine.³¹ Vinkovačke se urne navode i kao analogija novoistraženom paljevinskom groblju na lokalitetu Belišće – Zagajci, koje je preliminarno datirano u drugu polovinu 7. i u 8. stoljeće.³² Potonje će groblje vjerojatno pokazivati određene sličnosti i s dalmatinskim lokalitetima, no još nije cjelovito objavljeno.

Navedeni podaci pokazuju da je problematika ranosrednjovjekovnih paljevinskih grobalja u dalmatinskoj zaleđu kompleksna i da se ne mogu očekivati jednoznačni odgovori. Veliki problem svakako predstavlja i činjenica da niti jedno od istraženih grobalja nije sustavno i cjelovito objavljeno. Premda datiranje pojedinih paljevinskih grobova i grobalja već u 7. stoljeće nije isključeno, ono se za sada teško može čvrsto dokazati. S druge strane, izloženi podaci pokazuju neosnovanost općenitog zaključivanja o biritualnim grobljima, a pogotovo u vezi njihove vrlo kasne datacije. Unatoč tome, pokazuje se sve jasnije da ne treba računati s jednim jedinstvenim horizontom paljevinskih grobalja, koji bi završio do kraja 7. stoljeća, kada bi se prešlo na isključivo kosturno pokapanje. Nipošto ne treba isključiti ni paralelno pojavljivanje paljevinskih grobova još tijekom 8. stoljeća.³³ Dapače, jedan je takav

²⁹ Istraživač ovoga groblja, Zlatko Gunjača, datirao je, doduše, početak kosturnog ukopavanja na lokalitetu "najkasnije u početak 8. stoljeća", na temelju srebrne naušnice zvjezdolikog tipa pronađene u grobu 15 i njezine bliskosti s naušnicama iz poznatog bogatog nalaza zlatnog nakita iz Golubića. Gunjača, Groblje u Dubravcima, str. 162. Rana datacija naušnica zvjezdolikog tipa, redovito čak i u 7. stoljeće, bila je uobičajena u starijoj literaturi. U novije se vrijeme, međutim, zbog nedostatka čvršćih osnova za takvu dataciju ističe zadržka po tom pitanju te se takav nakit datira najranije u sredinu 8. stoljeća. Usp. Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 120-123, 271-272.

³⁰ Belošević, *Die ersten slawischen Urnengräber*, str. 80-83; Vinski, *Glose uz dvije novije knjige*, str. 200-201. U najnovije vrijeme dataciju kašićkih urni u (ranije?) 8. stoljeće obrazlaže i Luka Bekić, *Rani srednji vijek između Panonije i Jadrana. Ranoslavenski keramički i ostali arheološki nalazi od 6. do 8. stoljeća / The Early Medieval Between Pannonia and the Adriatic. Early Slavic Ceramic and Other Archaeological Finds from the Sixth to Eighth Century*, Monografije i katalozi. Arheološki muzej Istre, sv. 27, Pula 2016., str. 172.

³¹ Sekelj Ivančan – Tkalčec, *Slavensko paljevinsko groblje*, str. 192-193.

³² Krešimir Filipec, Rani Slaveni u Belišću, *Zbornik: grad Belišće – Muzej*, sv. 3, Belišće 2009., str. 29. Na drugim mjestima isti autor ovo groblje, i dalje preliminarno, datira samo u 8. stoljeće (Isti, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, Zagreb 2012., str. 224), ali i (do) oko 800. g. (Isti, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo 2015., str. 81-82, 91). Navedene razlike će zasigurno biti pojašnjene cjelovitom objavom ovoga lokaliteta.

³³ Maja Petrinec, *Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic angesichts bisheriger Erkenntnisse über den Horizont mit heidnischen Bestattungsmerkmalen*, *SHP*, ser. III, sv. 42, Split 2015., str. 106-108; također Bekić, *Rani srednji vijek*, str. 172.

slučaj i nedavno istražen, doduše ne u Dalmaciji, nego na lokalitetu crkve Majke Božje Gorske u Loboru u Hrvatskom zagorju. Paljevinski je grob pronađen u temeljima ranosrednjovjekovne drvene crkve i datira se u kraj 8. ili početak 9. stoljeća. Urna iz toga groba nešto je drugačijih karakteristika od urni iz paljevinskih grobova u Dalmaciji, ali i onih iz Vinkovaca. Razlikuje se i po kvalitetnijoj izradi, kao i profilacijom.³⁴ Otprije je poznat i slučaj dvije urne koje su istražene u sklopu kosturnog groblja na položaju Bagruša u Petoševcima kod Laktaša u sjeverozapadnoj Bosni, a koje se prema Zdenku Žeravici mogu datirati oko 800. godine te bi bile dio biritualnoga groblja.³⁵ Naravno, riječ je o drugačijem području i drugačijemu društveno-političkom kontekstu, no ne treba nužno isključiti takve mogućnosti i na jugu.

Broj paljevinskih grobalja i grobova do sada istraženih na području dalmatinskoga zaleđa zasigurno ne odgovara njihovoj nekadašnjoj zastupljenosti. Dijelom je to odraz stanja i načina istraživanja, ali još više i samog karaktera takvih nalaza. Kako je u pravilu riječ o plitko ukopanim običnim zemljanim rakama, bez kamene grobne arhitekture i uglavnom s tek urnom položenom u njih (u nekim slučajevima vjerojatno i samo s paljevinom, bez keramičke posude), razumljivo je zašto su takvi nalazi često uništavani. Bilo poljoprivrednim ili sličnim radovima, bilo tijekom najranijih arheoloških istraživanja, ili na druge načine. Ipak, u terenskim bilješkama Luje Maruna na više se mjesta spominju nalazi mogućih paljevinskih grobova pa ako i nisu svi takvi slučajevi doista bili ukopi spaljenih pokojnika, barem neki od njih vjerojatno jesu.³⁶ I nekoliko lokaliteta s područja današnje sjeverozapadne i sjeveroistočne Bosne i Hercegovine, uz navedenu Bagrušu u Petoševcima, govori u prilog izvorno većem broju ranosrednjovjekovnih paljevinskih grobova. Na žalost, i ovdje je često riječ o nalazima s nedostatnim podacima ili tek indicijama nekadašnjih paljevinskih grobova.³⁷

³⁴ Krešimir Filipec, Slavenski paljevinski grob iz Lobora, *Archaeologia Adriatica* (dalje: *AA*), sv. III, Zadar 2009. [2011.], str. 354-355; Isti, Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj, *SHP*, ser. III, sv. 37, Split 2010., str. 55; Isti, *Donja Panonija*, str. 89.

³⁵ Zdenko Žeravica, Ranoslovenska nekropola Bagruša u Petoševcima kod Laktaša, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* (dalje: *GZM*), n. s., sv. 40-41, Sarajevo 1985.-1986., str. 153-155, 161-162. U najnovijim radovima posvećenim ovome lokalitetu autori nisu detaljnije raspravljali o navedenim paljevinskim grobovima. Usp. Željko Tomičić, Spoznaje o arheološkom naslijeđu ranosrednjovjekovnog groblja na položaju Bagruša kraj Petoševaca, *AA*, sv. IV, Zadar 2010., str. 130; Pia Šmalcelj, Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne, *SHP*, ser. III, sv. 39, Split 2012., str. 144-150 i dalje.

³⁶ U tom je smislu vrlo indikativan zapis o nalazima u Orliću 16. 2. 1914.: "Mrtvaci kojih (grobova, *op. G.B.*) neki su položeni u prosto spržinasto zemljište a drugi spaljeni. Uz jedne i druge našao se po koji starinski kovinski prilog, kao sapon, praporac, prsten, naušnica i zemljanih prostih lonaca, bilo ornamentirani bilo bez ornamentike. Ali na žalost radnici što plitko krčeć, što ne davajuć važnost nalazištu, da ne dangube nesmiljeno su sve kotrljali i lonce porazbijali. U jednomu većemu loncu, veličinu kod naših starohr. lonaca do sada ne konstatiranu, ornamentiranu, našlo se spaljenih kostiju..." Lujo Marun, *Starinarski dnevnici*, Split 1998., str. 229. Za druge primjere vidi Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 13-14.

³⁷ Za pregled svih takvih lokaliteta uz navedenu raniju literaturu vidi Sekelj Ivančan – Tkalčec, *Slavensko-paljevinsko groblje*, str. 175-178.

Zanimljiv je i navedeni odnos paljevinskih i kosturnih grobova u Dubravicama i Donjem polju, koji bi mogao implicirati nešto duži vremenski period između ova dva sloja pokapanja. Je li tome razlog lokalne prirode, poput eventualnog napuštanja naselja koje se moglo nalaziti u blizini pojedinoga groblja pa onda i povratka na isto mjesto nakon nekog vremena, sada s promijenjenim grobnim ritusom? Ili je pak u kosturnim grobovima pokopana neka nova populacija, koja je nakon određenog perioda zamijenila ono stanovništvo koje je ranije živjelo na tome mjestu i pokapalo svoje pokojnike u urnama? Prema trenutno dostupnim podacima ne može se sa sigurnošću utvrditi ništa od navedenoga. Na Maklinovu brdu u Kašiću mala udaljenost između paljevinskog groblja možda s kraja 7. stoljeća i kosturnoga koje započinje najvjerojatnije već tijekom prve polovine 8. stoljeća,³⁸ mogla bi pak sugerirati da je riječ o istome stanovništvu, koje prelazi na novi grobni ritus, ali zna gdje su raniji pokojnici te se kosturnim grobljem nadovezuje na prethodno. No kao što je već rečeno, budući da područje rasprostiranja paljevinskog groblja nije u cijelosti istraženo, kao ni prostor između toga položaja i kosturnoga groblja, više ili manje osnovane pretpostavke ostat će za sada jedini mogući zaključci.

Paljevinski grobovi i doseoba Hrvata

Nakon izloženog pregleda paljevinskih grobalja treba postaviti pitanje što nam takvi nalazi u konačnici govore o doseljavanju novog stanovništva. Kako o eventualnoj doseobi Hrvata, tako i o doseobi ili doseobama uopće. Činjenica jest da u kasnoantičkome periodu na prostoru rimske provincije Dalmacije paljevinska groblja nisu poznata, nego je uobičajeni način pokapanja kosturni. Također, kosturna groblja toga vremena, bez obzira da li se pripisuju "autohtonom" ili germanskom stanovništvu, datiraju se većinom u 6. stoljeće (neka započinju i ranije), s trajanjem eventualno najkasnije do u prvu trećinu 7. stoljeća. Takva su groblja primjerice Knin – Greblje,³⁹ Korita kod Duvna,⁴⁰ Rakovčani kod Prijedora,⁴¹ na kojima nakon toga vremena pokapanje prestaje. Na groblju u Mihaljevićima kod Sarajeva pokapalo se od 3. ili 4. stoljeća pa sve do sredine 16. stoljeća, no prva faza groblja završava u 6. stoljeću, nakon čega je uslijedio prekid sve do 9. stoljeća.⁴² Slična je situacija zabilje-

³⁸ Početke kosturnoga groblja na Maklinovu brdu u prvoj polovini 8. st. argumentirano je pokazao Ante Alajbeg, O topografskoj kronologiji ranosrednjovjekovnih grobalja s poganskim osobinama pokapanja u Dalmaciji, *AA*, sv. IX, Zadar 2015., str. 150-154, 159-161.

³⁹ Zdenko Vinski, Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje, *SHP*, ser. III, sv. 19, Split 1989. [1991.], str. 5-73. Alajbeg, O topografskoj kronologiji, str. 161-162, 166, pak pretpostavlja da je pokapanje na ovome groblju trajalo i dulje kroz 7. stoljeće.

⁴⁰ Nada Miletić, Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna, *GZM*, n. s., sv. XXXIII, Sarajevo 1978., str. 141-204.

⁴¹ Ista, Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, *GZM*, n. s., sv. XXV, Sarajevo 1970., str. 119-158.

⁴² Ista, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *GZM*, n. s., sv. XI, Sarajevo 1956., str. 9-39; Ista, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca (Rezultati naknadnih iskopavanja), *GZM*, n. s., sv. XV-XVI, Sarajevo 1960.-1961., str. 249-257.

žena i na lokalitetu Kašić – Glavčurak, gdje se nalazilo manje groblje prve polovine 6. stoljeća, u čijoj je neposrednoj blizini tek u drugoj polovini 8. stoljeća započeto novo groblje.⁴³ Ovi podaci važni su i stoga što pokazuju da ne postoji kontinuitet između kasnoantičkih kosturnih grobalja na redove i onih na kojima ukapanje započinje u 8. stoljeću.⁴⁴

Također, prilozi u kosturnim grobovima 8. stoljeća pokazuju bitne razlike u odnosu na nalaze iz kasnoantičkih. Naravno, ne radi se samo o očitj razlici u predmetima koja proizlazi iz vremenske razlike među dvama horizontima. Prvenstveno se to odnosi na prilaganje keramičkih posuda s popudbinom, običaj gotovo potpuno nepoznat u sklopu potonjih grobalja. To je običaj koji se povezuje s poganskim vjeronanjima kakva za sada nisu prepoznata kod “autohtonog” stanovništva.⁴⁵ Isto se odnosi i na ostatke paljenja vatre uz grobove i nad njima (Nin – Ždrijac i Materiza, Kašić – Maklinovo brdo, Biljane Donje – Trljuge (Pržine), Stankovci – Klarića kuće)⁴⁶ kao i paljevine, ponekad u jamama, koje se ne mogu smatrati običnim vatrištima, a pronađene su uz kosturne grobove horizonta s poganskim značajkama pokapanja (Glavice – Gluvine kuće II i Jojine kuće).⁴⁷ Na grobljima ovoga horizonta istraženi su i drugi ostaci rituala, poput razbijanja keramičkih posuda, jama s prilozima uz grobove, namjernog polaganja većeg kamenja na pokojnika, itd.⁴⁸

Vrlo je zanimljiv i slučaj nedavno istraženih pet grobova ukopanih među ostacima ranijeg antičkog objekta u Doljanima, uz samu granicu današnje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. U grobu 1 otkriven je kostur ženske osobe starosti 30-40 godina, pokopane u polusjedećem stavu. Ruke pokojnice bile su postavljene oko keramičke

⁴³ Janko Belošević, Ranosrednjovjekovna nekropola u selu Kašiću kraj Zadra, *Diadora*, sv. 4, Zadar 1968., str. 221-246.

⁴⁴ Isto je jasno naglašavao još i Zdenko Vinski, *Autochtone Kulturelemente zur Zeit der slawischen Landnahme des Balkanraums*, u: *Simpozijum: Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, ur. Alojz Benac, Sarajevo 1969., str. 191.

⁴⁵ Za prilaganje keramičkih posuda vidi Petrinec, *Groblja od 8. do 11. stoljeća*, str. 192-194. Za rijetke pojedinačne kasnoantičke grobove 6.-7. stoljeća s prilozima keramičkih posuda, kao i drugačije mišljenje o običaju prilaganja keramičkih posuda u grobove vidi Ante Milošević, *Porijeklo i datiranje keramičkih posuda u grobovima ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji*, *Diadora*, sv. 12, Zadar 1990., str. 327-370; Isti, *Jesu li prilozi u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji posljedica poganskog obreda sahranivanja?*, *Histria Antiqua*, sv. 13, Pula – Medulin 2005., str. 457-460; Alajbeg, *O topografskoj kronologiji*, str. 160. Važno je naglasiti da između eventualnog pojedinačnog pojavljivanja keramičkih posuda u pojedinim kasnoantičkim grobovima i opće rasprostranjenosti toga običaja unutar ranosrednjovjekovnih kosturnih grobalja horizonta s poganskim značajkama pokapanja ipak postoji velika razlika te se, barem prema sadašnjem stanju istraživanja, ne može govoriti o izravnom kontinuitetu toga običaja iz kasne antike u rani srednji vijek. Pitanje izravnog kontinuiteta keramičke proizvodnje “autohtonog” stanovništva i njenog preuzimanja od stane doseljenika nedavno je kritički problematizirao i Bekić, *Rani srednji vijek*, str. 170.

⁴⁶ Belošević, *Materijalna kultura*, str. 44-55, 79.

⁴⁷ Maja Petrinec, *Dosadašnji rezultati istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Glavicama kraj Sinja kao prilog razrješavanju problema kronologije starohrvatskih grobalja*, *Opuscula archaeologica* (dalje: OA), sv. 26, Zagreb 2002., str. 206-209.

⁴⁸ Za sažeti pregled rituala vezanih uz pokapanje vidi Belošević, *Materijalna kultura*, str. 76-80; detaljno se ovom temom u najnovije vrijeme bavila Petrinec, *Frühmittelalterliche Gräber aus Orlic*, str. 93-106.

posude, koja se nalazila na njezinu prsnom dijelu. Uz ovaj kostur su utvrđeni ostaci najmanje dvaju kostura djece mlađe od dvije godine, a unutar keramičke posude, što je osobito značajno, osteološki materijal trećeg djeteta. Je li u ovom slučaju riječ o ritualnom prilaganju djeteta u grob, teško je reći.⁴⁹ Ovaj grob, kao i grob 5, također s prilogom keramičke posude (obje su prostoručne izrade), mogu se svakako datirati u 8. stoljeće.⁵⁰

U svakom slučaju, sve navedeno strano je ranijemu, tzv. "autohtonom", stanovništvu i osnovano se može dovesti u vezu sa stanovništvom koje njeguje drugačije običaje i koje je, po svemu sudeći, doselilo s nekog drugog područja.⁵¹ Opsežnu analizu arheoloških nalaza u kontekstu pitanja doseobe proveo je prije desetak godina Tomislav Fabijanić. Poznatom arheološkom materijalu 7.-9. stoljeća autor pristupa vrlo oprezno i zaključuje kako su elementi materijalne i duhovne kulture doneseni iz pradomovine upravo poganski elementi, a prije svega spaljivanje pokojnika, običaji koji su nepoznati na ovome području u kasnoj antici. Iako bi to bio dokaz dolaska novih populacija, svjestan je kako je nemoguće decidirano tvrditi da je riječ o Hrvatima pa koristi termin "Slaveni/Hrvati". Njegovo je polazište teorija o dvostrukoj doseobi u 7. stoljeću, prvo Slavena pa zatim Hrvata, iako naglašava i preživljavanje "autohtonog" stanovništva te činjenicu da nove populacije nisu "preplavile" ovo područje, ali ni da nisu bile malobrojne.⁵²

U prilog doseljenja novog stanovništva idu i novi rezultati istraživanja položaja Glavičine u Podvršju. Na tome lokalitetu postojao je ranokršćanski sklop s dvojnim crkvama iz središnje trećine 6. stoljeća (ranije je stajala samo jedna crkva s baptisterijem, još iz 5. stoljeća), uz čija se zapadna pročelja protezalo groblje s dvadesetak grobova (uz još 10 grobova unutar crkava) datiranih većinom u drugu polovinu 6. i prvu polovinu 7. stoljeća. Crkve su stradale u požaru najvjerojatnije tijekom prve polovine 7. stoljeća, što potvrđuju i rezultati ¹⁴C analiza paljevine (530.-660.). Nakon toga nisu obnavljane, a kasnije suhozidno pregrađivanje i nalazi tzv. slavenske keramike tipološki datirane u drugu polovinu ili kraj 7. te prvu polovinu 8. stoljeća

⁴⁹ Snježana Vasilj, Ranosrednjovjekovni ukopi na lokalitetu Doljani – Dubine u općini Čapljina, u Bosni i Hercegovini, *SHP*, ser. III, sv. 39, Split 2012., str. 21, 23-24.

⁵⁰ Prilikom objave istraživanja autorica je iznijela pretpostavku da bi ti grobovi mogli biti i raniji, već iz 7. stoljeća. Isto, str. 24. S takvom se datacijom za sada teško složiti, budući da je premalo nalaza koji bi ju čvrsto podržali, no po svemu je riječ o ranim grobovima horizonta s poganskim značajkama poka-panja.

⁵¹ Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages 500-1250*, Cambridge 2006., str. 102, izričito navodi kako urne iz Kašića ukazuju na populaciju bez tradicija na tom području, odnosno novo stanovništvo. Glede njihovog etničkog određivanja zadržava ipak popriličan oprez.

⁵² Tomislav Fabijanić, *Problem doseljenja Slavena/Hrvata na istočni Jadran i šire zaleđe u svjetlu arheoloških nalaza*, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar 2008., str. 1-8, 100-101, 152. Iako iste nalaze neupitno smatra ostavštinom novodoseljenog slavenskog stanovništva, Luka Bekić ipak opravdano upućuje na oprez u vezi njihove datacije u rano 7. stoljeće. Smatra kako bi se prema tipološkim osobinama keramike za sada tek "moglo zaključiti kako se prvi Slaveni naseljavaju u sjevernoj Dalmaciji u drugoj polovini 7. st., a pobebe od početka 8. st.". Bekić, *Rani srednji vijek*, str. 174.

upućuju na povremeno obitavanje novog stanovništva unutar kompleksa.⁵³ Na prisutnost novog stanovništva u tome kraju upućuju i grobovi u obližnjim humcima – Matakovoj, Jokinoj i Duševića glavici, koji pripadaju horizontu s poganskim značajkama pokapanja, a datiraju se od 8. stoljeća nadalje.⁵⁴ Kao djelomična analogija situaciji iz Podvršja može se navesti nekoliko ranokršćanskih crkava s područja Bosne i Hercegovine koje pokazuju tragove gorenja (Breza II, Klobuk, Dabravine, Bilimišće, Rešetarica), a koje se uobičajeno datira u isto vrijeme.⁵⁵

U Bosni i Hercegovini istraženi su i ostaci naselja koja se mogu datirati vrlo rano, svakako u 8. stoljeće, a prema autorici istraživanja i njihovih objava u pojedinih slučajevima već i u 7. U Mušićima kod Višegrada otkriveni su ostaci arhitekture rimskoga doba i iznad njih tragovi kuća iz vremena seobe naroda, dok su izvan nekadašnjih rimskih zgrada istražene jednostavne zemunice ovalnog oblika. U njima su pronađeni ostaci životinjskih kostiju i predmeti izrađeni od kosti, poput šila, te keramika prema kojoj se naselje datira od početka 7. do u 9. stoljeće. Slična je situacija i u Žabljaku blizu Doboja, gdje se keramika iz zemunica datira u drugu polovinu 7. stoljeća.⁵⁶ Na lokalitetu Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine istraženo je veće i dugotrajnije naselje, čija se prva faza datira od sredine 7. do početka 8. stoljeća. Nalazi su također jednostavni i slični onima iz Mušića i Žabljaka – ovalne poluzemunice i jame te gruba keramika tipična za ovo razdoblje.⁵⁷ U svakom

⁵³ Ante Uglešić, Podvršje – Glavičine, rezultati arheoloških istraživanja, u: *Zbornik o Luji Marunu*, ur. Željko Tomičić – Ante Uglešić, Šibenik – Zadar – Zagreb 2009., str. 144-147; Isti, Podvršje – Glavičine: Results of the Most Recent Archaeological Excavations, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 23/2, Zagreb – Motovun 2017., str. 659-665; Karla Gusar, Nalazi slavenske keramike s lokaliteta Podvršje – Glavičine, *AA*, sv. III, Zadar 2009. [2011.], str. 305-322. Zanimljivo je da Ante Uglešić (Podvršje – Glavičine: Results, str. 664-665) navodi i nekoliko ognjišta koja bi pripadala ovoj fazi, dok Karla Gusar izričito piše kako "tragova ognjišta nema" (Nalazi slavenske keramike, str. 311). U međuvremenu je, nakon što je ovaj tekst već bio završen, objavljen i rad Danijel Džino, Starokršćanski bazilikalni kompleks i grobovi u tumulima u Ljupču: Odgonetanje "mračnog" doba Dalmacije / Early Christian basilical complex and graves in tumuli in Ljubač: Deciphering "Dark Ages" of Dalmatia, *SHP*, ser. III, sv. 44-45, Split 2017.-2018., str. 89-113, u kojemu autor kritički razmatra dosadašnje interpretacije ovoga lokaliteta te nudi interpretaciju njegove sudbine nakon požara prvenstveno u kontekstu društvenih promjena i transformacija, umjesto naseljavanja novog stanovništva.

⁵⁴ *Tumuli iz Krneze i Podvršja kod Zadra / Tumuli from Krneza and Podvršje near Zadar*, ur. Brunislav Marijanović, Zadar 2012.

⁵⁵ Džino, *Becoming Slav*, str. 88, s navedenom literaturom o ovim lokalitetima. Džino je, doduše, skeptičan glede navedene datacije, budući da o njoj nema konkretnijih podataka. Pri tome je svakako u pravu, no s obzirom na činjenicu da navedene crkve imaju samo ranokršćansku fazu te kasnije nisu popravljane i ponovno korištene, možda ne bi trebalo tek tako odbaciti tradicionalno tumačenje njihovoga kraja. Tim više što se na ostacima crkve u Rešetarici kod Livna tijekom druge polovine 8. stoljeća razvilo malo groblje horizonta s poganskim značajkama pokapanja. Usp. Bono Mato Vrdoljak, Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna, *SHP*, ser. III, sv. 18, Split 1988., str. 119-194.

⁵⁶ Irma Čremošnik, Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *GZM*, n. s., sv. XXV, Sarajevo 1970., str. 45-117.

⁵⁷ Ista, Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, sv. XV/13, Sarajevo 1977., str. 227-308.

slučaju i ovdje se radi o oblicima nastambi, kao i keramici, koji se razlikuju od kanoantičkih.⁵⁸

Osim arheoloških nalaza i antropološke analize kostura iz ranosrednjovjekovnih grobalja sugeriraju doseljenje barem dijela tamo pokopanog stanovništva iz udaljenijih područja. Analizirani kosturi s lokaliteta Nin – Ždrijac, Danilo – Šematorij, Bribir i drugih pokazuju najveće sličnosti s kosturima s područja današnje Poljske, na temelju čega se zaključuje da je ovdašnje stanovništvo u određenom periodu došlo u zaleđe istočnojadranske obale najvjerojatnije odande. Zaključuje se jednako tako da su ranosrednjovjekovni Hrvati slavenskog podrijetla te da antropološki podaci uglavnom odgovaraju narativu o seobi iz 30. poglavlja *DAI*.⁵⁹ Ipak, pri razmatranju antropoloških analiza u kontekstu proučavanja etničkih identiteta uvijek je nužan oprez. Prije svega, ispitani uzorak je relativno malen i nije moguće generaliziranje zaključaka na temelju nekoliko lokaliteta. Također, Mario Šlaus sam upozorava kako se radi o simplifikaciji stvarnih događaja, budući da su analizirane lubanje po definiciji svrstane u unaprijed definirane populacijske skupine. To bi impliciralo da su populacijske skupine i lokaliteti homogeni, no u stvarnosti te su skupine vrlo heterogene.⁶⁰ I možda najvažnije, antropološke se analize, jednako kao i genetičke, odnose na biološke populacije.⁶¹ Stoga, iako navedeni zaključci ukazuju na doseljavanje određenog stanovništva s područja današnje Poljske, ne može se izričito tvrditi da se radi o doseobi Hrvata. Još je teže povezati ih s navodima iz *DAI*, budući da se analizirani lokaliteti datiraju između 8. i 11. stoljeća. Vezano za užu temu ovoga rada valja i dodatno istaknuti kako je riječ o pokojnicima iz kosturnih grobalja koja nisu povezana s ovdje razmatranim paljevinskim te se navedeni rezultati antropoloških analiza ne mogu preslikati na potonja.

⁵⁸ Za usporedbu valja istaknuti sada već brojne nalaze naselja i nastambi 7. i ranog 8. stoljeća iz sjeverne Hrvatske, pretežno s područja Podravine (Nedelišće – Stara ves, Šemovec – Šarnjak, Jakopovec – Bližna, Brezje, Torčec – Prečno pole I i Torčec II, Virovitica – Đota). Usp. Bekić, *Rani srednji vijek*, osobito str. 54-65; Tajana Sekelj Ivančan, *Podravina u ranom srednjem vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovjekovnih nalazišta u Torčecu*, Monographiae Instituti archaeologici, sv. 2, Zagreb 2010., str. 26-49, 76-89, 105-124, 152-169; Tajana Sekelj Ivančan – Tatjana Tkalčec, *Medieval settlements in the Virovitica Region of the Drava River Basin in the period from the 7th to the 11th centuries*, u: *Srednji vek: arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter: Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, ur. Mitja Guštin, Ljubljana 2008., str. 113-114.

⁵⁹ Mario Šlaus, *Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe s posebnim osvrtom na položaj hrvatskih nalazišta*, *SHP*, ser. III, sv. 25, Split 1998., str. 81-107; Isti, *Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća*, *OA*, sv. 23-24, Zagreb 1999.-2000., str. 273-284; Mario Šlaus – Željko Tomičić – Ante Uglešić – Radomir Jurić, *Craniometric Relationships among Central European Populations: Implications for Croat Migration and Expansion*, *Croatian Medical Journal*, sv. 45/4, Zagreb 2004., str. 434-444.

⁶⁰ Šlaus, *Kraniometrijska analiza srednjovjekovnih populacija središnje Europe: novi dokazi*, str. 279.

⁶¹ Usp. Dzino, *Becoming Slav*, str. 54; također i Goran Bilogrivić, *Etnički identiteti u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj – materijalni i pisani izvori*, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2016., str. 31-32.

Dakle, prema arheološkim nalazima i antropološkim analizama može se s popriličnom sigurnošću tvrditi da je migracije, odnosno doseljavanja stanovništva na područje nekadašnje rimske provincije Dalmacije tijekom ranoga srednjeg vijeka bilo. Datiranje toga doseljavanja, međutim, puno je problematičnije i morat će za sada ostati otvoreno. Koliki god bio izvorni broj do sada zabilježenih i istraženih paljevinskih grobova i grobalja, sigurne osnove za njihovu dataciju prije kraja 7. stoljeća još uvijek, čini se, nema, a s time ih se ne može niti koristiti kao nepobitni dokaz pretpostavljene doseobe Hrvata u prvoj polovini 7. stoljeća. Jedan od temeljnih elemenata za tu tezu jest također i već spomenuti narativ kojega donosi *DAI*, o njihovu dolasku iz pradomovine, "Bijele Hrvatske". Međutim, da bi se arheološki jasno pokazala migracija iz pretpostavljene pradomovine u novo područje potrebno bi bilo poznavati materijalne ostatke s prvoga područja koji se mogu jasno datirati netom prije seobe, a takvi su za sada nepoznati. Kao, uostalom, i točna lokacija pradomovine.⁶² Sve ovo ne znači da već i u prvoj polovini 7. stoljeća nije bilo doseljavanja određenih skupina, bilo iz udaljenijih, bilo iz bližih područja, no veću doseobu o kakvoj se tradicionalno govori arheologija trenutno teško može dokazati. Uostalom, treba li uopće doseobu promatrati kao jedinstveni događaj koji se dogodio u točno određenom užem vremenskom periodu?

Pisani izvori, koliko god bili rijetki, govore o prisutnosti Slavena na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije prema sredini 7. stoljeća i, kao što je ranije navedeno, suvremena historiografija se uglavnom slaže s time. Kasniji društvenopolitički razvoj, kao i arheološki nalazi, idu u prilog takvome mišljenju te je posve opravdano govoriti o prisutnosti slavenskoga stanovništva. Premda su s pravom odavno odbačene teze ranije historiografije o masovnom slavenskom naseljavanju praznog prostora, sve navedeno ipak indicira da njihov broj nije bio malen. Vrlo je zanimljivo razmišljanje Huwa M. A. Evansa, koji smatra kako je moguće da je Dalmaciju naselilo više skupina Slavena, koje su mogle imati različite pogrebne običaje. Neki su od njih mogli vrlo brzo preći na kosturno pokapanje, a drugi i dalje nastaviti s paljevinskim. Slavensko naseljavanje bi, dakle, bilo postepeno i polagano, a ne jednokratno događaj.⁶³ Ovdje razmotreni arheološki nalazi i njihova različita datacija od kasnog 7. i tijekom 8. stoljeća mogli bi podržavati Evansovu tezu. Iako i

⁶² Huw M. A. Evans, *The Early Mediaeval Archaeology of Croatia A.D. 600 – 900*, BAR International Series, sv. 539, Oxford 1989., str. 155; Fabijanić, *Problem doseljenja*, str. 97. Vidi također Budak, *Hrvatska povijest*, str. 93. Za kritički osvrt na problematiku Bijele Hrvatske kao pradomovine vidi Francesco Borri, *White Croatia and the arrival of the Croats: an interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the oldest Dalmatian history*, *Early Medieval Europe*, sv. 19/2, Oxford 2011., str. 213-220, gdje je navedena i relevantna ranija literatura; također i Dzino, *Becoming Slav*, str. 112-113.

⁶³ Evans, *The Early Mediaeval Archaeology*, str. 242. Valja naznačiti da Evans na drugom mjestu (Isto, str. 156-158) jasno ističe kako smatra da nema pokazatelja dolaska neke nove skupine u periodu između sredine 7. i kraja 8. stoljeća, a koja bi se razlikovala svojom materijalnom kulturom uočljivom u grobnom materijalu. S time odbacuje narative i o ranoj i o kasnoj doseobi Hrvata kao skupine različite od Slavena.

ovakvo viđenje događaja velik naglasak stavlja na unutarnji društveni razvoj, važno je istaknuti da se razlikuje od nekih novijih pogleda prema kojima su promjene u materijalnoj kulturi kroz navedeni period uglavnom posljedica ekonomskih promjena i raspada čvrste središnje vlasti, dok eventualne doseobe manjih skupina iz bližih područja ne bi igrale važniju ulogu.⁶⁴ Svakako su i ti razlozi bili važni i ne smiju se zanemariti, no smatram da se prema arheološkim pokazateljima, a kako je pokazano u ovome radu, neke promjene mogu bolje objasniti dolaskom stranih elemenata.

Zaključak

Što nam sve ovo naposljetku govori o doseobi Hrvata u 7. stoljeću, preciznije, njegovoj prvoj polovini? Jedini pisani izvor koji ju spominje vrlo je nepouzdan i ne može služiti kao čvrsti dokaz. Arheoloških pak nalaza koji bi jasno dokazivali doseobu u tako ranom vremenu uopće za sada nema. To ne znači da ih u budućnosti neće biti, dapače, sve ranije ¹⁴C datacije pokazuju da ih vjerojatno treba očekivati, no i tada će biti slab prilog ovoj tezi, prvenstveno stoga što je nemoguće povezati uništenje crkava ili paljevinske grobove s nekom konkretnom etničkom skupinom. Isti arheološki nalazi, međutim, doista ukazuju na značajan diskontinuitet u 7. stoljeću. Paljevinski grobovi su također novost na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije u to doba i mogu se pripisati nekom novom stanovništvu. Jednako kao i pojedini novi pogrebni običaji vezani uz kosturne ukope koji se mogu datirati od 8. stoljeća. Ostaje svakako otvoreno pitanje za buduća istraživanja postoji li populacijski kontinuitet između navedenih paljevinskih te kosturnih grobova i grobalja, ili je također riječ o diskontinuitetu. U svakom slučaju, problematika doseobe novog stanovništva u Dalmaciju od 7. stoljeća na dalje pokazuje se puno kompleksnijom od jednostavnog pitanja kada su ovamo pristigli Hrvati. Prema materijalu analiziranome u ovom radu može se zaključiti da je doseljavanja novoga stanovništva svakako bilo, ali i da doseobu ne treba promatrati kao jedan jedinstveni događaj u užem vremenskom periodu, nego radije kao dugotrajniji i fragmentiraniji proces. To ne znači da se određena skupina koja se nazivala Hrvatima nije mogla doseliti na područje nekadašnje rimske provincije Dalmacije već tijekom prve polovine 7. stoljeća, no valja jasno reći da nepobitnih dokaza za takvu tezu nema i ona do daljnje ostaje samo spekulacija.

⁶⁴ Curta, *Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji*, str. 37 i dalje; Dzino, *Becoming Slav*, str. 87-90, 171-172; Isti, *Post-Roman Dalmatia: Collapse and regeneration of a complex social system*, u: *Imperial Spheres and the Adriatic. Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, ur. Mladen Ančić – Jonathan Shepard – Trpimir Vedriš, London – New York 2018., str. 160-162.

Goran Bilogrivić

Urns, Slavs, and Croats. On Cremation Graves and the Seventh-Century Migration

Summary

Questions of the origin of Croats and the time and circumstances of their migration and settlement in the former Roman province of Dalmatia have been in the very centre of interest of Croatian medieval studies for long, and still today can provoke heated discussions. Written sources that serve as bases for such discussions are, however, scarce, often indirect, and even mutually controversial. Notwithstanding, the still most widely accepted thesis is the one which dates the arrival of the Croats to Roman Dalmatia to the first half of the seventh century, relying on the only one source – the three centuries later treatise *De administrando imperio*. Given the lack of written data, archaeological sources are often used to corroborate this dating, specifically cremation burials in urns labelled as Slavic, as well as certain other finds. The present paper first presents the extant written sources, and then discusses precisely these archaeological ones. The cremation graves are analyzed in their closer contexts, especially regarding their dating and relations to the inhumation graves present at the same sites. Afterwards they are put in a wider context, together with other finds usually dated to the seventh and early eighth centuries, and compared with Late Antique cemeteries of the sixth and early seventh centuries. The analysis shows that cremation graves present a novelty in the region, as do also the grave-goods and burial customs in the eighth-century cemeteries. It also shows that there is no continuity between those cemeteries and the earlier ones. Still, the dating of the cremation graves and the earliest so-called Slavic pottery remains uncertain, and for now there is no firm evidence for its positioning to the period earlier than the late seventh century. In the end, it can be concluded that immigration of new populations did occur through the seventh century, but the simultaneous arrival of the Croats remains impossible to prove.

Key words: settlement of the Croats, Early Middle Ages, migrations, Dalmatia, cremation graves, the seventh century, ethnic identities

